

KÜRTÇE MEÂL-TEFSİR GELİŞİM SÜRECİ (KURMANCÎ ÖRNEĞİ)

Haşim ÖZDAŞ*

Öz

Kürtçe Meâl-Tefsir Gelişim Süreci (Kurmancî Örneği) başlıklı bu makalede, yayınlanma tarihleri esas alınarak Kürtçenin Kurmancî lehçesinde yayınlanan tefsir ve meâller tanıtılacaktır. Kürtçe ilk meâl örnekleri, dönemin şartları gereği gazete ve dergilerde yayınlanmıştır. Daha sonraki dönemlerde ise tam meâller hazırlanmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in Kurmancî ilk tam meâli 1994'te, tam tefsir ise 1995'te yayınlanmıştır. 2000'li yıllardan günümüze kadarki zaman dilimi, Kürtçe tefsir ve meâl çalışmalarının yaygınlaştığı, nicelik ve nitelik bakımından pek çok ilerlemelerin kaydedildiği bir süreç olmuş ve o tarihten bu yana pek çok meâl ile geniş ve kapsamlı tefsir çalışmaları yayınlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kürtçe meâl, Kürtçe tefsir, Kürtçe meâl gelişim süreci, Kürtçe tefsir tarihi, Meala Pîroz, Qur'ana Pîroz

KURDISH MEANING-EXEGESIS DEVELOPMENT PROCESS (KURMANJİ SAMPLE)

Abstract

In this article that titled "Kurdish Meaning-Exegesis Development Process (Kurmanji Sample)", will be introduced the exegeses and meanings published in Kurmanji dialect of Kurdish by basing on their delivery dates. The first meanings of the Kurdish examples, due to the conditions of that period, have been published in newspapers and magazines. In the following periods, complete meanings have been prepared. The first complete meaning of Qor'an in Kurmanji in 1994 and complete exegesis were published in 1995. The time frame, from the 2000s until the present, become a process that becoming widespread of Kurdish exegesis and meaning studies, in terms of quantity and quality getting a lot of ahead. Since then, many meanings and extensive and comprehensive exegesis works have been published.

Keywords: Kurdish meaning, Kurdish exegesis, development process of Kurdish meaning, history of Kurdish exegesis, Meala Pîroz, Qur'ana Pîroz

Makale gönderim tarihi: 28.03.2016, kabul tarihi: 14.04.2016.

* Bu makale, *Kur'an'ın Kürtçe Çevirilerinde Karşılaşılan Problemler 'Meala Fîrûz Şerha Qur'ana Pîroz' Örneği*, adlı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı. (hasimozdas@gmail.com)

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm'i kaynak dilden yani Arapçadan okuyup anlamaya gayret etmek esastır. Ancak herkesin bu istidatta olmasını beklemek vakaya aykırıdır. Bu nedenle Arapçadan okuma imkânları olmayan insanların, Kur'ân'ın temel mesajlarından haberdar olmalarının yollarından bir tanesi de Kur'ân tercümeleridir.

Erken bir dönemde İslam'la şereflenen Kürtler, Kur'ân-ı Kerîm'i kendi dillerine tercüme etmeye çok uzun yıllar sonra başlamışlardır. Bunda birçok faktörün etkili olduğunu söylemek mümkündür. En başta meâl diye tabir edilen Kur'ân-ı Kerîm'i tercüme etme faaliyetinin, ilk dönem Müslümanları tarafından bir ihtiyaç olarak görülmemesi, Kur'ân'ın tercüme edilip edilemeyeceği tartışmaları ve son olarak Kürt toplumunun içinde bulunduğu siyasal ve sosyal ortamın uzun bir süre buna müsaade etmemesi vb. hususlar bu gecikmenin sebepleri arasında zikredilebilir.

Meâl ve tefsire dair yapılan çalışmaların neredeyse tamamı medreselerde eğitim görmüş kişiler tarafından yapılmıştır.

2003 yılında Nûbihar dergisinin 90. sayısında Kürtçenin Soranîce ve Kurmancî lehçelerinde hazırlanan meâller hakkında bazı değerlendirmelere yer verilmiştir. Bunun dışında Ömer Uluçay'ın da 2010'da "Bîr" dergisinde "*Kürtçe Kur'an Çevirisi*" başlıklı bir makalesi bulunmaktadır. Makalede Kur'ân-ı Kerîm'in Kürtçe çevirilerini ve yazarlarının adlarını verdikten sonra Abdullah Varlı'nın meâli hakkında yapılan tartışmalara kısaca değinmiştir.¹ Ancak Kürtçenin Kurmancî lehçesinde hazırlanan meâllerin pek çoğu bu tarihten sonra yayınlanmıştır.

Bu çalışmamızda, yayınlanma tarihleri esas alınarak Kürtçe meâl ve Kürtçe tefsir başlıkları altında Kürtçe tefsir ve meâl gelişim süreci takip edilmeye çalışılacaktır.

1. Kürtçe Meâl

1.1. Süreli yayın veya internette yayınlanan meâl örnekleri

1.1.1. (Ji) Tefsîra Quranê

Cizre Miri (Mîrê Cizîra Botan) Bedirhan Paşa'nın (ö. 1870) torunu olan Kamran Alî Bedirhan (ö. 1978) tarafından hazırlanan bu meâl, "Hawar"² dergisi ile "Roja Nû"³ gazetesinin farklı sayılarında⁴ "*Tefsîra Quranê*" başlığıyla yayınlanmıştır.

¹ Uluçay, "Kürtçe Kur'an Çevirisi". *Bîr* (Araştırma-İnceleme Dergisi), sayı. 8, 2008, s. 174-183.

² Kamran Alî Bedir-Xan, "Tefsîra Quranê" *Hawar Kovara Kurdî* (Hawar Kürtçe Dergi), Amadekar/haz., F. Cewerî (Weşanê Nûdem Stockholm 1998), c. II, sayı. 27, Nisan 1941, s. 685-686 (Fâtiha sûresi ile Bakara, 27); c. II, sayı. 28, Mayıs 1941, s. 705-706 (Bakara, 28-61); c. II, sayı. 29, Haziran 1941, s. 725-726 (Bakara, 2/62-89); c. II, sayı. 30, Temmuz 1941, s. 745-746 (Bakara, 2/90-113); c. II, sayı. 31, Ağustos 1941, s. 765-766 (Bakara, 114-139); c. II, sayı. 32, Eylül 1941, s. 785-786 (Bakara, 140-166); c. II, sayı. 33, Ekim 1941, s. 805-806 (Bakara, 167-186); c. II, sayı. 34, Ekim 1941, s. 825-826 (Bakara, 187-203); c. II, sayı. 35, Kasım 1941, s. 845-846 (Bakara, 204- 221); c. II, sayı. 36, Aralık 1941, s. 865-866 (Bakara, 222-232); c. II, sayı. 37, s. 885 (Bakara, 233-249); c. II, sayı. 38, Ocak 1942, s. 905-906 (Bakara, 250-267); c. II, sayı. 39, Şubat 1942, s. 925-926 (Bakara, 268-282); c. II, sayı. 40, Şubat 1942, s. 941-942 (Bakara, 283-286; Âl-i İmrân, 1-19); c. II, sayı. 41, Mart 1942, s. 957-958 (Âl-i İmrân, 20-41); c. II, sayı. 42, Nisan 1942, s.973-974 (Âl-i İmrân, 42-68); c. II, sayı. 43, Mayıs 1942, s. 989-990 (Âl-i İmrân, 69-91); c. II, sayı.

Hawar dergisinin 27-54. sayılarında yayınlanan bölümler, 1971 tarihinde Paris Kürt Enstitüsü tarafından, “*Ji Tefsîra Quranê*” başlığıyla basılmıştır.

Kamran’ın, Hawar dergisinin 27. sayısında “*Allah’ın lütfuyla, Kur’ân’ın tefsirini (meâlini) tamamladık*”⁵ ifadesinden meâlin, tamamlandığını anlamaktayız. Ancak şimdiye kadar tamamı değil; sadece ilk altı sûrenin meâli yayınlanmıştır.

Bu arada ilgili çalışmada her ne kadar tefsir ismi geçse de aslında bu bir meâl çalışmasıdır. Bu ismin verilmesinin nedeni de o dönemde “*meâl*” kavramının yaygın olmaması olsa gerekir. Ayrıca meâlin, dergi ve gazetede yayınlanması sebebiyle âyetlerin Arapçasına da yer verilmemiştir.

Meâlin genel özelliklerine gelince; meâlde serbest tercüme yöntemi hâkim olup sade ve gayet anlaşılır bir dil kullanılmıştır. Fatiha sûresinde âyetler, bir bölüm halinde rakam verilmeden tercüme edilmiş iken, diğer sûrelerde âyet numaraları belirtilmiştir. Arapça orijinaleri yerine, sûrelerin isimlerinin Kürtçe tercüme yapılmıştır. Ayrıca sûrenin kaç âyet olduğu ve nerede nazil olduğu şeklindeki bilgilerin yanı sıra, dipnot⁶ ve parantez içi açıklamalara da başvurulmuş ve okuyucuya yabancı veya ağır gelir düşüncesiyle, “Rahman” ve “Rahim” örneklerinde olduğu gibi önce kelimenin Arapçasına ve (;) işaretinden sonra Kürtçesine yer verilmiştir.⁷ Bunun dışında Meâlde sehven bazı hatalar da meydana gelmiştir.⁸

1.1.2. Fâtiha sûresi meâli

Hicri 1365/Miladi 1946 yılında Abdülkerim el-Kurdî tarafından hazırlanan Fâtiha sûresinin meâli, Muhammed Hamidullah (ö. 2002) ile Tunuslu Hicri Bey’in birlikte kurdukları France-Islam adlı aylık dergide yayınlanmıştır.⁹

44, Mayıs 1942, s. 1005-1007 (Âl-i İmrân, 92-117); c. II, sayı. 45, Haziran 1942, s. 1020-1021 (Âl-i İmrân, 3/118-152); c. II, sayı. 46, Temmuz 1942, s. 1035 (Âl-i İmrân, 153-157); c. II, sayı. 47, Temmuz 1942, s. 1043 (Âl-i İmrân, 158-167); c. II, sayı. 48, Ağustos 1942, s. 1051 (Âl-i İmrân, 168-177); c. II, sayı. 49, Eylül 1942, s. 1059 (Âl-i İmrân, 178-186); c. II, sayı.50, Ekim 1942, s. 1071 (Âl-i İmrân, 187-198); c. II, sayı. 51, Kasım 1942, s. 1079 (Âl-i İmrân, 199-200; Nisâ 1-5). Derginin 52. Sayısında meal yayınlanmadı. c. II, sayı. 53, Mart 1943, s. 1107 (Nisâ, 6-12); c. II, sayı. 54, Mayıs 1943, s. 1115 (Nisâ, 13-22); c. II, sayı. 55, Haziran 1943, s. 1123 (Nisâ, 23-30); c. II, sayı. 56, Temmuz 1943, s. 1131 (Nisâ, 31-39); c. II, sayı. 57, Ağustos 1943, s. 1139 (Nisâ,40-48).

³ 1943-46 yılları arasında Beyrut’ta Kürtçe ve Fransızca yayın yapan bu gazete, toplamda 73 sayıdır. Kamran Alî Bedir-Xan’ın hazırlamış olduğu Kur’an-ı Kerim meali, Hawar dergisinin yayınına son vermesinden sonra, bu gazetenin 57.59, 61, 63, 64, 66, 68, 69, 70-71 ve 72 sayılarında yayınlandı.

⁴ Kamran, “Tefsîra Quranê”, *Roja Nû*, 24.09.1945, s. 3, (Nisâ, 49-78); 08.10.1945, s. 2-3, (Nisâ, 79-128); 05.11.1945, s. 2, (Nisâ, 129-172); 26.11.1945, s. 2-3, (Nisâ, 173-175; Mâide, 1-33); 17.12.1945, s. 2-3, (Mâide, 34-72); 14.01.1946, s. 2-3, (Mâide, 73-122); 04.02.1946, s. 1-2, (En’âm, 1-46); 25.02.1946, s. 2, (En’âm, 47-83); 25.03.1946, s. 2, (En’âm, 84-122); 13.05.1946, s. 1, (En’âm, 123-165).

⁵ Bedir-Xan, “Tefsîra Quranê”, c. II, sayı. 27, Nisan 1941, s. 686.

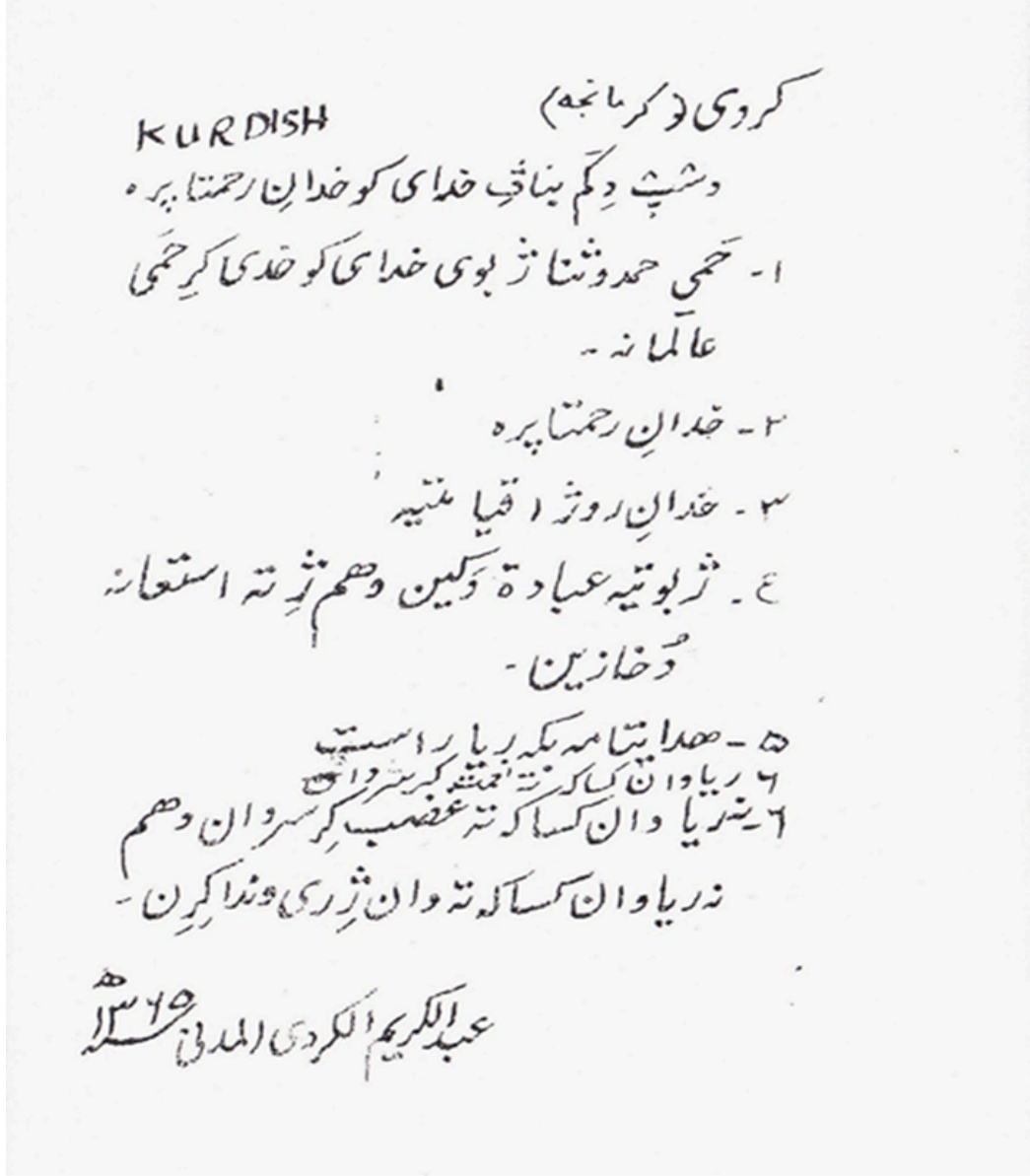
⁶ Hawar, c. II, sayı. 33, s. 806, c. II, sayı. 37, s. 886; Kamran Bedir-Xan, *Ji Tefsîra Quranê*, Paris Kürt Enstitüsü, Paris 1971, s. 23, 37. Hawar’da olduğu halde Paris baskısında yer almayan dipnotu karşılaştırmak için bkz. Hawar, c. II, sayı. 41, s. 957 ve *Ji Tefsîra Quranê*, s. 49.

⁷ Hawar, c. II, sayı. 27, s. 685; Kamran, *Ji Tefsîra Quranê*, s. 1.

⁸ Hawar, c. II, sayı. 51, s. 1079; *Ji Tefsîra Quranê*, s. 72; *Roja Nû*, (sayı. 63), 26.11.1945, s. 2.

⁹ İhsan Süreyya Sırma, “Paris Müslümanları Öksüz”, *Yeni Dünya Dergisi*, Mayıs 1997, yıl. 4, sayı. 44, s. 49.

Hamidullah, pek çok dilde yapılan Fatihâ sûresinin tercümelerini bir araya getirmiş ve “**Translations of The Qur’an in Every Language**” adıyla yayınlamıştır. Dördüncü baskıya hazır olan eserde Fâtiha sûresinin 142 dilde tercüme örnekleri vardır.¹⁰ Kurdî Arap alfabesiyle yazılan meâlin orijinali şöyledir:

Tercümenin Transkripsiyonu ve Türkçesi:

Kurdî (Kurmancî)/Kürtçe (Kurmancî)

Destpê dikim bi navê Xudayê ku xudanê rehmeta pir e./ Rahmeti bol olan Allah'ın adıyla başlıyorum.

1- Hemî hemd û sena ji boy Xudayê ku Xwedakerê hemî aleman e./Tüm övgüler âlemlerin Rabbi olan Allah'adır.

¹⁰ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, 5. Baskı, İstanbul, İrfan Yayıncılık ve Ticaret, 1993, s. 1161.

2- Xudanê rehmeta pir e./Çok merhametlidir.

3- Xudanê roja qiyametê ye./Kıyamet gününün sahibidir.

4- Ji bo te ye ibadet dekîn û hem ji te îstiane duxwazîn./Senin içindir ibadet ediyoruz ve hem senden yardım diliyoruz.

5- Hidayeta me bike rêya rast./Bizi doğru yola ilet.

6- Rêya wan kesa ki te nîmet kir ser wan.

6- Ne Rêya wan kesa ki te xedeb kir ser wan û hem ne rêya wan kesa ku te wan ji rê wenda kirin.

Abdülkerim el-Kurdî el-Medenî, H. 1365.¹¹

1.1.3. Çend ayetin ji Qur'an a Mecîd

Azad ve Azad Zelal müstear adıyla “Çend ayetin ji Qur'an a Mecîd” başlığıyla Fatiha sûresi ile birlikte Bakara sûresinin 175. âyetine kadarki bölümü içeren, Kürtçe Kur'ân meâlî, 1992'de yayın hayatına başlayan Nûbihar dergisinin 1-7. sayılarında yayınlanmıştır.¹² Meâl, Latin alfabesiyle hazırlanmıştır.

1.1.4. Meala cuzû 'emma

Merhum Abdurrahman Uçaman (ö. 1998) tarafından hazırlanan bu meâl, Kur'ân-ı Kerîm'in 30. cüzünden 9 sûrenin (Nebe' ile Târik sûreleri arası) meâlidir.¹³

Meâlin genel özelliklerine gelince meâlde, her sûrenin girişinde sûrenin muhtevası hakkında kısa bilgiler verildikten sonra âyetlerin meâline yer verilmiştir. Meâl, Arapça orijinalinden Kürtçeye tercüme edilmiştir. Sûrelerin orijinal Arapça isimleri muhafaza edilmiştir. Âyetlere tek tek meâl vermek yerine, birkaç âyete bir arada meâl verme tercihinde bulunulmuş ve zaman zaman âyetler, nazma yakın bir üslupla tercüme edilmiştir.¹⁴

¹¹ Muhammed Hamidullah'ın yayına hazırladığı “Translations of The Qur'an in Every Language” adlı eser, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde (nr. 10017677) bir nüshası mevcuttur. Bu eserin “el-Qur'an bi Külli Lisan” adıyla Arapça basımı da yapılmıştır. Hindistan'ın Haydarabat/Deccan şehrinde yayınlanan bu eserin birinci (1945) baskısında 23, ikinci (1946) baskısında 43, üçüncü (1947) baskısında 67 ve dördüncü (1948) baskısında 142 farklı dilde Fatihâ sûresinin tercümelemleri vardır. Kürtçe meal, 1947'de yayınlanan baskıda yer almaktadır.

¹² Fâtiha sûresi ile Bakara sûresinin 25. âyetine kadarki bölüm için bkz. Azad, “Çend ayetin ji Qur'an a Mecîd”, Nûbihar, c. I, sayı. 1, Çiriya Pêşîn/Ekim 1992, s. 7-8; Bakara, 26-50 arası için bkz. Nûbihar, c. I, sayı. 2, 1992, s. 8-9; Bakara, 51-75 arası için bkz. Nûbihar, c. I, sayı. 3, Berçile/Aralık 1992, s. 9-10; Bakara, 76-100 arası için bkz. Nûbihar, c. I, sayı. 4, Çiley Paşîn/Ocak 1993, s. 7-8; Bakara, 101-125 arası için bkz. Nûbihar, c. I, sayı. 5, Sibat/Şubat 1993, s. 7-8; Bakara 126-150 arası için bkz. Nûbihar, c. I, sayı. 6, Adar/Mart 1993, s. 5-8; Bakara 151- 175 arası için bkz. Nûbihar, c. I, sayı. 7, Nisan/Nisan 1993, s. 5-6.

¹³ İlgili tercümelemler için bkz. War (Araştırma-İnceleme Dergisi), sayı. 4, 1998, s. 151-161.

¹⁴ İlgili meâlden bazı örnekler: “Me di jor da şiyandiye aveka pirr ji wan hewrên hevguvaştî, jibo ku em bi wê derxînin ji axê qut û put, hem ji hinek bexçeyê ku darê wan li hev dilefîn tû ciyekî namîne rût.” (Nebe', 78/14-16); “Hela bila însan carekî li xûrekên xwe binêre. Me avê barandiyê bi barandineka biçî, paşê jî me erdê jihev kiriye jibo zîldana tovê nava wî, pêra me têda şîn kirî teneyên qut, hem tirî hem jî ew tiştê ku dibe put, hem zeytûn û Xurmedar, hem jî wan bexçeyên wek satar, hem fêkî û çêrege jibo jiyana we û terşê

Ayrıca Uçaman'ın bu cüzi yani kısmî meâl çalışması, zamanında büyük zahmetlere katlanarak hazırladığı ve maalesef sonraları kaybolan Kürtçe Kur'an tercümesi çalışmasının bir numunesi olması açısından önem arz etmektedir.

1.1.5. Qur'ana Pîroz

Bu meâl, Irak'ın Zaho kentinde dünyaya gelen ve şimdilerde ise Finlandiya'da yaşayan Husein Muhammed tarafından hazırlanmıştır.

"Qur'ana Pîroz" adlı Kur'an-ı Kerim Kürtçe meâli, "<http://www.kulturname.com/?s=muhammed&paged=7>" adlı sitede farklı zamanlarda Fatiha, Bakara ve Yûsuf sûreleri ile 23. sûre olan Mü'minûn'dan Kur'an'ın sonuna kadarki bölümler yayınlanmıştır. Yani 3-11 ve 13-22 sûreleri arası henüz tercüme edilmemiştir.

Husein, giriş bölümünde kullandığı kaynaklara ve tercümede takip ettiği metoda değinmiştir. Kürtçe kaynaklardan, Kurmancî lehçesinde hazırlanan Seyit Ali Şîlanî'nin meâlinde, (Kurdî Arap alfabesiyle hazırlanmıştır), Abdullah Varlı ile Muhammed Hakkari'nin meâllerinden ve Soranî lehçesinde hazırlanan Burhan Muhammed Emin'in "Tefsîrî Asan" tefsirinden istifade ettiğini söylemiştir. Ayrıca Abdullah Yusuf Ali, Muhammad M. W. Pickthall ile M. H. Shakir tarafından İngilizce olarak hazırlanmış olan meâllerden ve birkaç Arapça tefsir kaynağından da yararlandığını belirtmiştir.

Kur'an-ı Kerim'in Kürtçe tercümesinde, özellikle de Kur'an'ın edebi yönünü yansıtmaya çalıştığını ve bu nedenle bazı sûre veya âyet kümelerini şiirsel olarak çevirdiğini, tercümede olabildiğince sade, kolay ve standart Kürtçeyi kullandığını, peygamberlerin adlarını Kürtçe formuna uygun "Biraîm, Simayîl, Aqûb ve Üsiv" şeklinde kullandığını¹⁵ ifade etmiştir.¹⁶

1.2. Tam Meâl Örnekleri

1.2.1. Quran a Pîroz û Arşa wêye Bilind

Türkiye'de matbu ilk Kurmancî meâl, Abdullah Varlı (ö. 2012)ya aittir. Meâl, Latin ve Arap harfleriyle hazırlanmıştır. Varlı, her ne kadar Celadet Bedirhan'ın geliştirmiş olduğu ve Türkiye'de yaşayan Kürtler arasında yaygın olarak kullanılan Latin alfabesini ve imla kurallarını esas almışsa da, bazı yerlerde buna aykırı davranmıştır. Bu meâl 1994 yılında yayınlanmıştır.

Meâlde, Kur'an'ın standart Arapça metni, çerçeve içinde yer almaktadır. Sûre girişlerinde, sûrenin Mekkî-Medenî ve sûrenin âyet sayısı hakkında bilgiler verilmiştir.

we." (Abese, 80/24-32); "Ev Qur'an ancax jibo aleman ra rehber e, jiwe ew kesê ku bixwaze li ser riya rast here." (Tekvîr, 81/27-28)

¹⁵ Meâlden bazı örnekler: "Dema ku Üsiv gote babê xwe: "Babo, bi sond, min di xewna xwe de yazde stêrên gerrok û herwiha tav û heyv dîtine, û min dîtîye ku ew li pêş min xwe diçemînin",...." (Yûsuf, 12/4); "Herwiha beniyên Me Braîmî, İshaqî û Aqûbî bînin bîra xwe. Ew mêrên hêzdar û hişmend bûn." (Sâd, 38/45); "Smaîlî, İlyasî û Zilkiflî bînin bîra xwe ku ew jî herwiha ji koma bijare ne." (Sâd, 38/48); "Yan ma ji wî re nehatiye gotin ka çi di kitêbên Mûsayî de ye û Braîmî çawa ferman bi cih anîn?" (Necm, 53/36-37).

¹⁶ Husein Muhammed, (husein.muhammed@gmail.com), "kurtejiyan" ve "Qur'ana Pîroz", Haşim Özdaş, (hasimozdas@gmail.com), 16.02.2015.

Meâlde Huruf-i Mukattaalar, tercüme edilmemiş ve parantez içinde, “*sûre başlarında gelen bu tür harflere ayrık harfler denilir.*” şeklinde bir açıklamaya yer vermiştir. Gerçek manalarını Allah daha iyi bilir, şeklinde bir açıklamaya yer verilmiştir

Ayrıca müellif, sûrelerin orijinal adları yerine Kürtçe karşılıklarına yer vermesi nedeniyle çokça eleştirilmiştir. Bu arada, “En’âm” sûresini “*Ferkerâ Qencîyan*” şeklinde tercüme etmesi açık bir hatadır. Çünkü en’âm sözcüğü, qenciyan (iyilikler) anlamında değildir. Bunun yerine sûrenin orijinal adı korunmalı veya sûre adı, “Sûreyê Terşan” (En’âm sûresi) şeklinde yazılmalıdır. Son olarak; her ne kadar meâlde mevcut bir takım zor veya ağır denebilecek sözcükler, kimi okuyucular için sıkıntı oluşturabilmekteyse de genel anlamda meâlin anlaşılır olduğu kanaatindeyiz.¹⁷

1.2.2. Meala Fîrûz Şerha Qur’ana Pîroz

Mehmet Demirdağ (Mele Muhammed Garsî Farqînî) tarafından hazırlanan “*Meala Fîrûz Şerha Qur’ana Pîroz*” adlı meâl, Nûbihar Yayınevi tarafından tek cilt halinde 2003 yılında basılmıştır.

Resmî Mushaf tertibine göre hazırlanan meâlin sonunda önsöz, sayfa numaraları ile birlikte alfabetik ve normal sûre adlarını içeren indeks, Kürtçe ve Arapça hatim duası yer almaktadır. Sayfa numaraları sağda, ortada sûre adı ve numarası, solda cüz sayısı, Arapça Kur’ân metni ortada, kenarlarında ise Kürtçe meâli bulunmaktadır. Sûre girişlerinde, sûre hakkında herhangi bir bilgiye yer verilmediği gibi parantez haricinde açıklama veya dipnota da başvurulmamıştır.

Meâlde, baskı-ımla hataları¹⁸ ve şiveden kaynaklanan kimi gramer sorunlarının yanı sıra¹⁹, sözcük ve cümle düzeyinde Kürtçe ifade biçimine uygun olmayan meâl örnekleri vardır.²⁰ Harfî çeviriden kaynaklanan bazı meâl örneklerinin anlamının belirsiz olduğunu²¹ ve diğer bazı çeviri sorunları barındırdığını söylemek mümkündür.²²

¹⁷ Meâlden bazı örnekler: “Çiqas pisindan û sipasî hene! hemîşk ji bona Yezdan é Xuda yé cihanérane. dilovan é dilovîn ewaye. (Ewa) serok é roya xelat û celatane. Em hey xurî ji te ra perestî dikin û hey em ji te arîkarî di xwazîn” (Fâtiha, 1-4), “E. L. M. (Ji van tîpne di seré ferkeran de hatine, tîpne ji hevçûyî té gotinê: Arşa wane rastî hey Yezdan dizane.) Eva purtûka hané, tu dudilî tê da tûneye, ku ji ji Yezdan hatîye hinartin. Bi xweber jî bê dudilî beled e ji bona Xudaparisan.” (Bakara, 1-2), “(Muhemmed! Tu aha) bêje, “Ez xwe davêjime berbextê Xuda é merivan. Ku seroké merivane. Yezdan é (babet é peretîya) merivane. Ji sikatîne séwrandin é Pelid. Ew Pelid é, ku disîng é merivan da séwrandinê çê dîke. Ku ji meçêtir merivanin. (Ew é sewrandin é sik çê dikin; çi meriv û çi jî meçêtir; hemî jî ferman é sikatîyê dikin: Ewan Pelid bi xweberin.)” (Nas, 1-6).

¹⁸ Bkz. Haşim Özdaş, *Kur’an’ın Kürtçe Çevirilerinde Karşılaşılan Problemler ‘Meala Fîrûz Şerha Qur’ana Pîroz’ Örneği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi SBE, Tez Danışmanı Nurettin Turğay, Diyarbakır, 2015, s. 50-51).

¹⁹ Bkz. Özdaş, *Kur’an’ın Kürtçe Çevirileri*, s. 52-57.

²⁰ Bkz. Özdaş, *Kur’an’ın Kürtçe Çevirileri*, s. 65-69.

²¹ Bkz. Özdaş, *Kur’an’ın Kürtçe Çevirileri*, s. 69-74.

²² Meâlde, kimi âyet veya âyetlerin daha iyi anlaşılması gayesiyle paranteze başvurulmuştur. Fakat bazı yerlerde parantezin açık bırakıldığı, kimi yerlerde ise âyetin anlamını karmaşık hale getirdiği ve diğer bazı problemleri beraberinde getirmiştir. Örneğin Nisâ sûresinin 47. âyetinin mealinde: “... *berî ku em hin rûyan hilû bikin, (çavan derînin kor bikin, vêca em wan li ser paşîya wan bizivîrin yan em li wan lanetê bikin), çewa me li ehlê roja şemiyê lanet kir. Fermana Xuda hey tê kirin.*” (Nisâ, 4/47), parantez içinde verilen bilgilerin bir kısmı, âyetin meali diğer bir kısmı ise açıklama mahiyetindeki bilgilerdir. Yani

Ayrıca Meâlde zaman zaman, taban tabana zıt iki anlamı birlikte verme²³ hatasına düşülmüştür.²⁴ Bunun yerine yapılması gereken; iki anlamdan birini tercih edip muhtemel diğer manaların dipnot veya başka bir şekilde ifade edilmesiydi. Meâlde, kimi âyetlerin daha iyi anlaşılması gayesiyle paranteze de başvurulmuştur. Fakat bazı yerlerde parantezin açık bırakıldığı, kimi yerlerde ise âyetin anlamını karmaşık hale getirdiği ve diğer bazı problemlerin²⁵ oluştuğu görülmektedir.²⁶

1.2.3. Ronahiya Qur'ana Pîroz

Muhammed Hakkari, 1999'da Gever ilçesinde yazmaya başladığı “*Ronahiya Qur'ana Pîroz*” adlı meâl çalışmasını, 2007'de Adana Seyhan ilçesinde tamamlamıştır. Meâlin birinci baskısı 2007'de Nûbihar tarafından, ikinci baskısı ise Ravza Yayıncılık tarafından 2011'de yapılmıştır.

parantez, kapatılması gereken yerde kapatılmamış ve âyetin aslından olan “*vêca em wan li ser paşiya wan bizivîrînin yan em li wan lanetê bikin*” kısmı, parantez içinde yer almıştır. Şu âyetin meâlinde de, “... *kesê yekî (bi neheqî, bê ku di bergîdana) canekî de yan xerabîkî di rûyê zemîn de bikuje, ...*” (Mâide, 5/32), âyetin asli ibaresinden olan “*بِغَيْرِ نَفْسٍ*” ifadesi, yukarıdaki örnekte olduğu gibi, yine parantez içinde verilmiştir. Sehiw sonucu açık bırakılan parantezler dışında, zaman zaman verilen diğer bazı bilgilerin de bir takım sorunlara yol açmıştır. Mesela “... (*Silêman got:*) “*Berî wê zanîn ji me re hatibû dayîn û em bûbûn musilman.*” (Neml, 27/42) örneğinde, parantez içinde “*Silêman got/Süleyman dedi*” şeklinde bir açıklamaya yer vermek suretiyle, âyette geçen sözün, Hz. Süleyman'a ait olduğun belirtilmiş olunuyor. Ancak bu ifadenin, Hz. Süleyman'a ait olduğunu gösteren hiçbir dilsel delil veya rivayet yoktur, aksine pek çok delil ifadenin, Belkis'e ait olduğunu göstermektedir.

²³ Bkz. Özdaş, *Kur'an'ın Kürtçe Çevirileri*, s. 75-77.

²⁴ Meâlinden bazı örnekler: “... *yan jî we dest da jinan (hûn çûn bal wan) .../veya kadınlara dokunur (onlarla birlikte olursanız) ”, “... yan we dest da jina- hûn têkilî wan bûn.../ veya kadınlara dokunur-onlarla birlikte olursanız...” (Nisâ, 43; Mâide, 6) Âyette geçen “*لامس*” fiili için, “*dokunmak, cinsel ilişkide bulunmak*” şeklinde zıt iki anlam, bir arada verilmiştir. Şöyle ki Kur'an-ı Kerim'de iki defa geçmekte olan bu ifade, Nisâ sûresinde parantez içinde, Mâide sûresinde ise “-” tire işareti ile muhtemel ikinci bir anlama da yer verilmiştir. “*Li ser welatekî ku me koka wan aniye pêwîst e- qedexe ye ku ew vegerin (dinê)./Helak ettiğimiz bir memlekete (dünyaya) geri dönmeleri gereklidir-yasaktır.*” (Enbiyâ, 95) âyetinde geçen “*حرام*” kelimesine karşılık ise, “*gerekli*” ve “*yasak/imkânsız*” şeklinde zıt iki manaya bir arada yer verilmiştir. Böyle bir durumla karşı karşıya kalan okuyucu, verilen anlamlardan hangisinin doğru olduğunu bilmediği için, Kur'an'ın doğruluğundan da şüpheye düşebilir. Çünkü mealde, iki zıt anlama bir arada yer verilmiştir. Bu yüzden âyeti şöyle tercüme etmek gerekir: “*Welatekî ku Me milletê wê biribe helakê mehrûm dimînin, êdî ew venagerin (dinyayê).*”*

²⁵ Bkz. Özdaş, *Kur'an'ın Kürtçe Çevirileri*, s. 78.

²⁶ Örneğin Nisâ sûresinin 47. âyetinin mealinde: “... *berî ku em hin rûyan hilû bikin, (çavan derînin kor bikin, vêca em wan li ser paşiya wan bizivîrînin yan em li wan lanetê bikin), çewa me li ehlê roja şemiyê lanet kir. Fermana Xuda hey tê kirin.*” (Nisâ, 4/47), parantez içinde verilen bilgilerin bir kısmı, âyetin meali diğer bir kısmı ise açıklama mahiyetindeki bilgilerdir. Yani parantez, kapatılması gereken yerde kapatılmamış ve âyetin aslından olan “*vêca em wan li ser paşiya wan bizivîrînin yan em li wan lanetê bikin*” kısmı, parantez içinde yer almıştır. Şu âyetin meâlinde de, “... *kesê yekî (bi neheqî, bê ku di bergîdana) canekî de yan xerabîkî di rûyê zemîn de bikuje, ...*” (Mâide, 5/32), âyetin asli ibaresinden olan “*بِغَيْرِ نَفْسٍ*” ifadesi, yukarıdaki örnekte olduğu gibi, yine parantez içinde verilmiştir. Sehiw sonucu açık bırakılan parantezler dışında, zaman zaman verilen diğer bazı bilgilerin de bir takım sorunlara yol açmıştır. Mesela “... (*Silêman got:*) “*Berî wê zanîn ji me re hatibû dayîn û em bûbûn musilman.*” (Neml, 27/42) örneğinde, parantez içinde “*Silêman got/Süleyman dedi*” şeklinde bir açıklamaya yer vermek suretiyle, âyette geçen sözün, Hz. Süleyman'a ait olduğun belirtilmiş olunuyor. Ancak bu ifadenin, Hz. Süleyman'a ait olduğunu gösteren hiçbir dilsel delil veya rivayet yoktur, aksine pek çok delil ifadenin, Belkis'e ait olduğunu göstermektedir.

Kendi ifadesine göre Arapça, Kürtçe ve Türkçe dillerinde kaleme alınan 17 tefsir ve meâlden²⁷ yararlanarak meâlini hazırlamıştır.²⁸

Âyetlerin tercümesinde, hem lafzî hem de serbest tercümeyle bir arada görmek mümkündür. Meâl, Kürtçenin Hakkari şivesiyle hazırlanmıştır. Bu da, doğal olarak meâlin geniş kitlelere hitap etmesine engel teşkil etmektedir. Meâlde geçen sözcükleri açıklamaya yönelik alfabetik olarak hazırlanan Kürtçe-Kürtçe küçük bir sözlük²⁹, sûrelerin ad ve sayfa numaralarını belirten -Mushaf tertibine göre ve alfabetik olarak hazırlanan- iki indeks de bulunmaktadır.

Ayrıca yazar, meâlin birinci (2007) baskısında pek çok imla ve yazım hatasının oluştuğunu ve mümkün merteye bu hataların ikinci baskısında gidermeye çalıştığını belirtmiştir.³⁰

1.2.4. Qur'ana Pîroz û Meala wê ya Kurdî

Bu meâl, Molla Hüseyin Êsî (Hüseyin Gündüz), Molla Se'îd Girdarî (Said Yıldırım), ve Molla Muhammed Bêrkevanî (Mehmet Seyhan) tarafından hazırlanmıştır.

Meâl şimdiye kadar beş defa basılmıştır.³¹ Meâlde, sûrenin Mekkî-Medenî olduğu ve sûrenin âyet sayısı hakkında bilgi verildikten sonra âyetlerin meâline geçilmiştir. Âyetlerin çevirisinde, manevî tercüme tekniği hâkim olmakla birlikte yer yer lafzî tercüme örneklerine de rastlamak mümkündür.³² Meâlde (4. Baskı) nadiren tırnak işareti (""), az olmakla birlikte bazı âyet çevirilerinde, taksim işareti (/)³³ kullanılmış ve kimi parantezler sehven açık bırakılmıştır.³⁴

Meâlde yer yer yapılan meâl dışı açıklamalar³⁵, bu çalışmayı diğer Kürtçe meâllerden ayırmaktadır. Bu açıklamalar bazen sebep-i nüzûl³⁶ olabilirken bazen de

²⁷ Mela Muhammed Hakkarî, *Ronahiya Qur'ana Pîroz*, Ravza Yayınları, İstanbul 2011, (Önsöz) s. 8.

²⁸ Meâlden bazı örnekler: "Gelo ma ew Qureşiyêt kafir çî ji êkûdu dipirsin?" Nebe', (78/1); "(Ey Muhemmed!) Ma te nezaniye ka Rebbê te çî ya înade serê Ebrehey û leşkerê wî ewêt xudanêt filî?" (Fil, 105/1); "(Ey Muhemmed!) Tu bêje: Ellahu Te'ala êkî bi tenê ye, yî bê şîrêk û bê hevale." (İhlas, 1)

²⁹ Muhammed Hakkarî, *Ronahiya Qur'ana Pîroz*, (Önsöz) s. 11-14.

³⁰ Muhammed Hakkarî, *Ronahiya Qur'ana Pîroz*, (Önsöz) s. 9.

³¹ "*Wergera Qur'ana Pîroz Bi Zimanê Kurdî*" adıyla 2008'de Nida yayıncılık tarafından basılmıştır. Mealin 2. Baskısı aynı adla Ravza yayıncılıktan 2011'de çıkmıştır. 3. Baskısı, "*Qur'ana Pîroz û Wergera wê ser Zimanê Kurdî*" adıyla 2014'te Şûra yayınların tarafından yapılmıştır. 4. Baskısı, "*Wergera Maneya Qur'ana Pîroz Ser Zimanê Kurdî*" adıyla yine aynı yayınevi tarafından 2014'te yapılmıştır. Mealin 5. Baskısı ise Nisan 2015'te Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından, "*Meala Qur'ana Pîroz an Kurdî/Qur'ana Pîroz û Meala wê ya Kurdî*" adıyla yapılmıştır.

³² Bkz. Hûd, 11/5; Mü'minûn, 23/66.

³³ Bkz. Nur, 24/58.

³⁴ Bkz. Meryem, 19/12; Tâ-Hâ, 20/126.

³⁵ Örneğin Nisâ sûresinin 46. Âyetinin açıklama bölümünde şöyle demiştir: "Di ayetê de hevoka: "**Wesme' xeyre musme'in**" derbas bû ku me jî ew bi "seh bike, tu nesehker bî" wergerand. Ev hevok mumkin bû ku ji bo qencî û neqenciye her duyan jî bi kar were. Ji bo qenciye maneya wê ev bû: "seh bike, tu dê gotina nebaş seh nekî!" Ji bo neqenciye jî maneya wê ev bû: "Bila tu nesehker bî", yanî Xwedê te Kerr bike, bikuwe. Daxwaza cihûyan jî ev bû. Herwiha di ayetê de li muminan peyva: "Ra'îna" jî hatiye qedexekirin. Lewra "Ra'îna" di zimanê erebî de çendî bi daxwaza "li benda me be" ye jî. Lêbelê di zimanê cihûyan de ji ber ku bi daxwaza "tu şivan bê" tê û wan bi wê mebestê ji peyxamberî re bi kar dianî, vêca Xwedê jî mislimanan re got: Di şûna "Ra'îna" de "Unzurna" bi kar bînin ku êdî cihû bi saxtekarî nikarbin gotina kirêt

konuyla bağlantılı diğer âyetlere temas etme³⁷ şeklinde olabilmektedir. Ancak bu açıklamaların bazı bölümleri, dil ve imla açısından bazı sorunları barındırdığı söylenebilir.³⁸ Buna rağmen şimdiye kadar yayınlanan Kürtçe meâller arasında en başarılı meâl bizce bu meâl çalışmasıdır. Zira meâlde standart Kürtçe esas alınmıştır. Kürtçe gramer hataları ise çok azdır.

1.2.5. Qur'ana Piroz Kurdî-Tirkî

“*Qur'ana Piroz Kurdî-Tirkî Meala wê ya İcmalî (Wateya wê ya kurt û puxtedar)*” *Kur'ân-ı Kerim Türkçe-Kürtçe Meâl-i İcmâlî (Kısa ve Öz Anlamı)* adlı meâl çalışması, Tenvir Neşriyat yayınları tarafından İstanbul'da tek cilt halinde 2009'da basılmıştır. Türkçe Meâl, Nusrettin Bolelli ile Niyazi Beki tarafından hazırlanmış, Kürtçesi ise, Abdulkerim Bingöl ile Muhammed H. Feyzi³⁹ tarafından yapılmıştır.

Meâl, standart Mushaf tertibine göre hazırlanmıştır. Kürtçe meâl sağda, Türkçe meâl solda ve Kur'ân metni ise ortadadır. Meâl Latin alfabesiyle hazırlanmıştır. Meâllerdeki parantez içi açıklamalar ve birçok ifadelerin aynı olması, yapılan Kürtçe meâlin, Türkçe meâlin tercümesi olduğu izlenimini uyandırır da meâlin takdim kısmında yer aldığı “*Yayınevimizin hazırlamış olduğu bu Türkçe-Kürtçe Meal... Kürtçe meal kısmı da yine aynı şekilde alanlarında uzman akademisyenler tarafından hazırlanmıştır.*”⁴⁰ gibi Türkçe meâl gibi, Kürtçe meâl de özgündür.

Bu arada “*Elif, Lam, Mîm, Ra.*” ile başlayan Ra'd sûresinin ilk âyetinde sehven ‘*Ra*’, harfî yazılmamıştır. Ayrıca Meryem sûresinin ilk âyeti de “*Kef, He, Ye, Eyn Sad*” şeklinde yazmak suretiyle hataya düşülmüştür. Bunun yerine “*Kaf. Ha. Ya. Eyn. Sad.*”

ji Peyxamberî re bibêjin.” Burada âyette geçen “غير مسمع” ve “راعنا” sözcükleri tek anlama gelmediğinden, orijinal şeklinde bırakmış ve ilgili açıklamada bunun nedenini ve kelimelerin iki anlamına da değinmiştir.

³⁶ “Ji bo em rind maneya vê ayeta pîroz fêm bikin hêja ye ku em sebebê nizûla wê fêr bibin. Li gorî ku ji Seîdê kurê Cubeyr hatiye ragihandin, mislimanan sêdeqe didan zimmiyan jî. Çi gava feqîrên mislimanan zêde bûn, vêca Pêxamberê Xwedê (s) ji wan re got: “Sedeqeyan xwe tenê bidin birayên xwe yên misliman. Di vê mijarê de ev ayet “Hidayeta wan ne li ser te ye” nazil bû. Vêca ayetê bi vî awayî sêdeqe ji bo feqîrên ne misliman jî helal kir.” Burada âyetin daha iyi anlaşılmasına matuf olarak sebeb-i nüzule yer vermiştir.

³⁷ “Birastî gotina: «İnsan xelife ye», maneya wê ne eve ku; ew xelifê Xwedê ye, belkî xelifetiya insanî jibo însên e. Çawe ku Xwedê gotiye: «Piştê me, li dûv wan, we li sererdê kire xelife (şûngir)ên wan, da ku em binêrin; ka hûnê çawa tevbigerin. Yunus: 14» Xelifetiya di zemînê de; lîgori mekan û zemanî ye, xelife li ser erdê dem bi dem, nîfş bi nîfş dikevin şûna hev û dû.” (Bakara 30. Âyetin açıklama bölümü). Burada Yunus sûresinin 14. âyetini referans göstererek insanların, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olmadıklarını açıklamıştır.

³⁸ Sözüünü ettiğimiz sorunlara dair bazı örnekler: “Merev di kurdî de dikare muhsinî wiha ifade bike: Qencîkarên rast û durust. Di hedîsa şerîf de wiha hatiye ravekirin; “İhsan ew e ku her wekî Xwedê te **bibînî** tu îbadetê Wî bikî.” (Bakara, 58); “Mebest bi wan kesên ku sonda we li ser wan hatiye girêdan ew hevpeyman in ku di berî İslamê de bûn. Dema yekî jinek dianî xizmên jinê pê re bazar dikirin ku piştî mirina xwe wan ji xwe re bike **mîratgi**.” (Nisâ, 33) “Bi çekirina Adem re baweriyeke fitrî nazil bû **awa** ku insan li serê hatibû afirandin .” (Mâide, 69); “Ereban; geh heywanên nêr qedexe dikirin û geh yên mê, geh kar û geh jî berxik, geh golik û geh jî **golikên** devehan qedexe dikirin. Vêca Xwedê ev helwesta wan, bi vê ayetê şermezar dike.” (En'ân, 142. âyetin açıklaması). Koyu olarak gösterdiğimiz sözcükler, Kürtçe ifade biçimine uygun kullanımlar değildir.

³⁹ Asıl adı Hanefî Ballı'dır. Bir dönem Diyarbakır'ın Bismil ilçesinde müftülük yapan Hanefî Ballı, şu an Bingöl'ün Genç ilçesinde bu görevi ifa etmektedir.

⁴⁰ Nusrettin Bolelli ve Niyazi Beki, *Kur'ân-ı Kerim Türkçe-Kürtçe Meâl-i İcmâlî (Kısa ve Öz Anlamı)*, Tenvir Neşriyat, İstanbul 2009, (Takdim), s. yok.

şeklinde yazılmalıdır. Son olarak bazı âyetlerin farklı şekillerde tercüme edildiğini belirtmekte yarar vardır.⁴¹

1.2.6. Qur'ana Kerîm û Meala wê ya Kurdî

Kürtçe meâl hazırlamak için 1996 yılında çalışmalara başlayan Fikri Bozkurt (Amedî), değişik nedenlerden ara verdiği çalışmasını 2009 yılında tamamlamıştır. Amedî, Seyyid Kutup'un (ö. 1966) *Fizilal'il Kur'an'ı*, Mevdu'dî'nin (ö. 1979) *Tefhimu'l-Kur'an'ı*, Diyanet Vakfı, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ali Bulaç, Talat Koçyiğit (ö. 2011) ve Süleyman Ateş'in meâllerinin yanı sıra, diğer pek çok Kur'an meâlini içinde barındıran Hasenat programından yararlanarak,⁴² “*Qur'ana Kerim û Meala wê ya Kurdî*” adıyla yayınlanan meâli hazırladı. Meâl, bitiminden uzun yıllar sonra, Ensar Yayınevi tarafından 2014'te yayınlanmıştır.

Latin alfabesiyle hazırlanan meâle, sade bir anlatım hâkimdir. Ancak meâlde, Kürtçe imla ve gramer noktasında bazı sıkıntılar mevcuttur. Ayrıca Kur'an-ı Kerîm'deki, kimi mecazi ifadeler, lafzî olarak tercüme edilmiştir.⁴³

Son olarak Irak Kürtlerinden olan ve yıllar önce yayınlanan Seyyid 'Elî Şîlanî'nin, “*Qur'ana Pîroz ligel Tefsira Ronahî*”⁴⁴ adlı Kur'an meâli ile Siirt Kurtalan'dan Molla Muhyeddin Pencînarî (Mehmet Demirtaş)'ın 2000'li⁴⁵ yıllarda Latin ve Arap alfabesiyle hazırladığı ve henüz yayınlanmayan meâlinin olduğunu belirtelim.

2. Kürtçe Tefsir

2.1. Yarım kalan veya sûre tefsiri örnekleri

2.1.1. Tefsîr a Hilmî

Molla Ahmed Hilmî Qoxî (ö. 1996)den müsvedde olarak geride kalan meâl ve tefsir notları, oğlu Abdulkuddus tarafından “*Tefsîr a Hilmî*” Sûretê Fatîhê u Beqere û çend âyetên Alê 'Îmrân” adıyla 2013 yılında yayınlamıştır. Kurdî Arap alfabesi kullanılan bu çalışmada tefsirin yanında -Bakara sûresinin 222. âyetine kadar-, Al-i İmrân sûresinin 9. âyetine kadarki âyetlerin meâlleri vardır.⁴⁶

⁴¹ Örneğin Sâd sûresinin 31. âyeti için, Türkçede şöyle meal verilirken: “*Süleyman: “Onları bana getirin” dedi. Sonra onların bacaklarını ve boyunlarını sıvazlamaya başladı.*”, Kürtçesinde: “*Suleymanî got: Wan ji min re bînin û (ji bo Xwedê) dest bi jêkirina pî û sitûyên wan kir./Süleyman dedi ki: Onları bana getirin. Ve (Allah rızası için) onların bacaklarını ve boyunlarını kesmeye başladı.*” şeklinde meal verilmektedir.

⁴² Fikri Amedî, -Kürtçe mealin yazarı- “*Qur'ana Kerim û Meala wê ya Kurdî* adlı Kürtçe mealin hazırlanması”, Diyarbakır, 10.04.2015.

⁴³ Şu örneklerde görüleceği üzere “... **Şefeqê** heta **tayê spî ji tayê reş** tê veqetandin, bixwin û paşê rojiyê dewam bikin heta şevê. ...” (Bakara, 187); “**Gelî zaroyên Adem!** Her cara ku hûn diçin **mizgeftê** ziyetên (kincên) xwe yên xweşik li xwe bikin, ...” (A'râf, 31); “**Ma qey tu nabînî ew di her newalê** de bi şaşîti digerin.” (Şu'âra, 225). “**شَفَقَ**”, “**خَيْطُ الْاَبْيَضِ**”, “**خَيْطُ الْاَسْوَدِ**”, “**مَسْجِدَ**” ve “**وَادَ**” sözcükleri, mecazî anlamları dikkate alınmadan sözlük veya kavram şeklinde tercüme edilmiştir.

⁴⁴ Bkz. İsmail Sigêrî, *Tefsîra Jîyan Ravekirina İsmail Sigêrî*, ed.: İsmail Taha Şahin ve Şaban Kehî, Matbaatû Envarû Dicle, y.y. 2008, (Pêşgotin/Önsöz) (•).

⁴⁵ Mela Muhyeddîn Pencînarî, “*Derbarê Meala Qur'ana Pîroz de*”, *Nûbihar*, c. VIII, sayı. 90, Payiz/Sonbahar 2003, s. 36.

⁴⁶ Mela Ehmed Hilmî el-Qoğî, *Tefsîr a Hilmî (Sûretê Fatîhê u Beqere û çend âyetên Alê 'Îmrân)*, haz., Abdulkuddus Hilmî (Yalçın), Bangaheq Yay., İstanbul 2013, s. 11-12.

Tefsirde, sûre hakkında verilen kısa bilgilerden sonra âyetlerin meâl ve tefsiri yapılmıştır. Meâl, “*Mena Ayetan/Âyetlerin Anlamı*”⁴⁷ başlığı altında, tefsire ise “*Tefsîra Ayetan/Âyetlerin Tefsiri*”⁴⁸ başlığı altında yer verilmiştir.

2.1.2. Fevaîdu’d-Dîn Tefsîra Sûretê Yasîn

Yasin sûresinin tefsiri olan bu çalışma, 1949’da Diyarbakır’ın Kulp ilçesine bağlı Gavgas köyünün Mêrg‘emê mezrasında dünyaya gelen Ahmet Afşin’e aittir. Eser, Molla Ahmet’in istinsahıyla 2005 yılında basılmıştır.

Arap alfabesiyle hazırlanan tefsirin girişinde, sûrenin muhtevası hakkında bilgi verilmiştir.⁴⁹ “*Mena Kelîmên Evan Ayetan*” (Bu Âyetlerdeki Sözcüklerin Anlamı)⁵⁰ başlığı altında âyetlerin anlamı özet halinde verilmiş ve daha sonra “*Tefsîra Evan Ayetan*” (Bu Âyetlerin Tefsiri)⁵¹ başlığı altında âyetler tefsir edilmiştir. Ayrıca tefsirde, Abdürrazzak Nevfel’in “*el-Kur’ân ve ‘l-İlmi ‘l-Hadîs*” adlı kitabından uzun alıntılar yapılarak Kur’ân’ın Bilimsel İcazı’na temas edilmiştir.

2.2. Tam Tefsir Örnekleri

2.2.1. Tefsîra Şîrîn bi Ezmanê Kurdî

“Tefsîra Şîrîn bi Ezmanê Kurdî” adlı tefsir, 1920 tarihinde Siirt’in Erüh ilçesine bağlı Nivela köyünde dünyaya gelen Muhammed Şirin Keskin (ö. 2009) tarafından hazırlanmıştır.⁵²

1980 yılında tefsirini yazmaya başlayan Molla Muhammed Şirin, sekiz yıl süren yoğun bir çalışma sonucunda, 1988 yılında tefsirini tamamlamış ve uzun yıllar sonra 1995 yılında basabilmiştir. Müellif, Kadî (ö. 685/1286)⁵³, Hâzin (ö. 741/1341)⁵⁴, Medârik⁵⁵ ve

⁴⁷ Meâlden bir örnek: “Bi navê Xudayê ku Rehman û Rehîm e. Hemd ji Wî Xudayî re be ku Rebbê hemî alema ye. Rehman e, Rehîm e. Xweyê roja dîn e. Her em ji te re îbadet dîkin û her em ji te daxwaziya alikariyê dîkin.” Türkçesi: “Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla. Hamd, tüm alemlerin Rabbi içindir. Rahman ve Rahim’dir. Din gününü gününün sahibidir. Sadece sana ibadet eder ve yalnız senden yardım diliyoruz.” (Fâtiha, 1-5)

⁴⁸ Tefsirden bir örnek: “Ella, navê zatê wacibu’l-wucûd e. Zatê ku hebûna Wî wacib e. Bi Farisî Xuday, bi Kurdî Xuda, bi Zazakî Homa, bi Tirkî Tanrı.” Türkçesi: “Allah, varlığı zorunluğu olan zatın adıdır. O zat ki varlığı zorunludur. Farsçada: Xuday, Kürtçede: Xuda, Zazacada: Homa ve Türkçede: Tanrı’dır.” Eser, Arap alfabesiyle hazırlanmıştır. Ancak biz burada meal ve tefsirden bir bölümü latinize edip Türkçesiyle birlikte verdik.

⁴⁹ Afşin, *Tefsîra Sûretê Yasîn*, s. 5.

⁵⁰ Örnek olarak: “Ya-Sîn, ev herfên muqette‘e ne, di serê hinek sûreê Qur’anê Kerîm da hatine, Xudayê Te‘ala deha çêtir bi mana wan dizane.” (Ya-Sîn, bunlar ayrı harflerdir. Kur’aân-i Kerîm’deki bazı sûrelerin başlarında gelmiştir. Anlamlarını Allah Teâlâ daya iyi bilmektedir.) Eser, Arap harfleriyle yazılmıştır. Nacak herkes tarafından anlaşılıp okunabilmesi için latinize ile birlikte Türkçe tercümesini de verdik.

⁵¹ “Yanî Xuda Te‘ala gotiye ey Muhammed ez bi Qur’ana xwey hikmet sond dixwim muheqqeq tu ji resûlayê min tu kir pêxemberê xuh û şihandiyî ku tu dîn û şerî‘eta min a heq û musteqîm nişanî însanan bidî.” (Yani Allah Teâlâ demiş ki ey Muhammed hikmetli Kur’ân’a yemin ederim ki sen benim elçilerimdensin seni peygamber olarak gönderdim ki sen de din, hak ve doğru olan şeriatımı insanlara gösteresin diye.)

⁵² Recep Özdirek, “Cumhuriyet Döneminde Şırnak Bölgesinde Yaşayan Âlimlerin Fıkıhla İlgili Eserlerinin Değerlendirmesi”, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, s. 717.

⁵³ *Envarü’t-Tenzîl ve Esrarü’t-Te‘vîl*, adlı tefsirin sahibi, Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali el-Beyzavî eş-Şirazî’dir.

İbn Abbas'ın (ö. 68/787-88) tefsirlerinden yararlanarak bu çalışmayı hazırladığını, hatta pek çok tercümeyle İbn Abbas'ın tefsirine dayanarak yaptığını belirtmektedir.⁵⁶ Bunun içindir ki, okuyuculardan şu ricada bulunmaktadır: “*Bu dört kaynağa bakmadan, yaptığım tercümeyle yanlıştır demeyin.*”⁵⁷

Arap alfabesiyle hazırlanan eser, Zeynülabidin (Çiçek) Amedî tarafından tashih ve istinsah edilerek, 1995'te Diyarbakır Söz tarafından basılmıştır. İkinci baskısı ise, Nizamettin Ersöz tarafından bilgisayara geçirilerek ve yine Zeynülabidin Amedî'nin ince tetkikleri sonucunda, Diyarbakır Söz ile Seyda Kitapevi tarafından 2008'de, iki cilt halinde yayınlanmıştır.⁵⁸ Birinci cildi, Fatiha ile başlayıp Kehf sûresiyle bitmektedir. İkinci cildi ise Meryem sûresi ile başlayıp Nas sûresiyle son bulmaktadır.

2.2.2. Beyanu'l-Qur'an bi Zimanê Kurdî

Mehdi Okçu, 1999 yılında yazmaya başladığı “*Beyanu'l-Qur'an bi Zimanê Kurdî*” adlı tefsir çalışmasını, 2008'de tamamlamıştır. Eser, Diyarbakır'da Seyda Kitapevi tarafından 3 cilt halinde, 2010 yılında basılmıştır. Eserde, Kürdî Arap alfabesi kullanılmıştır.⁵⁹ 2015 yılında aynı kitapevi tarafından 5 cilt halinde ikinci baskısı yapılmıştır.

Müellif tefsirde, her sûrenin girişinde, sûrenin kaç âyet ve nerede nazil olduğunu, sûrenin neden bu isimle adlandırıldığını ve sûrede hangi mesajın verildiğini vs. konulara özetle temas etmiş ve genel olarak âyetler tek tek ele alınarak tefsir etmiştir. Ayrıca bağlantılı veya açıklayıcı diğer bazı âyetlere de yer verilmiştir. Ayrıca, Kur'ân'daki bazı sözcüklerin tekrarlanmasından hareketle, “*Kur'ân'ın bir mucizesi*” başlığıyla (Kur'ân'ın matematiksel veya diğer bazı i'caz yönlerine) değinmiştir.⁶⁰

Rüyetullah,⁶¹ şefaet⁶² ve tövbenin kabulü gibi konularda⁶³, Ehl-i Sünnet yaklaşımını benimsediği görülmektedir. Eserde nahiv, sarf ve belagat konularının⁶⁴ yanı sıra kelime

⁵⁴ *Lübabü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl* adlı tefsirin sahibi, Âlaüddin Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdadî'dir.

⁵⁵ Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmet b. Mahmut Hafizüddin en-Nesefî'ye ait, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, adlı tefsirdir.

⁵⁶ Mecdüddin Ebû Tahir Muhammed b. Yakup el-Fîrûzabâdî tarafından derlenen, *Tenvîru'l-Mikbas min Tefsîri İbn Abbas*, adındaki bu tefsir, aslında *Kamûs el-Muhît*'in sahibi Firûzabâdî'ye aittir. Tefsirinde, İbn Abbas'ın, Süddî es-Sağîr tarikiyle gelen rivâyetlere yer vermiştir. Süddî rivâyeti ise, kendisi gibi yalancılık ve hadis uydurmakla itham edilen Kelbî kanalıyla gelmektedir. Buna göre İbn Abbas'tan gelen rivâyetlerin en zayıfı Süddî'nin Kelbî'den rivâyet ettikleridir. (Bkz. Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirün*, Mektebetü Vehbe, Kahire ts, c. I, s. 61-62; ayrıca Süyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr fî't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, thk.: Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî, Merkezû Hecer li'l-Buhûsî ve'd-Dîrasât'il-Ârabiyyetî ve'l-İslamiyye, Kahire 2003, c. XV, s. 821).

⁵⁷ Muhammed Şirin Keskin, *Tefsîra Şîrin bi Ezmanê Kurdî*, tsh.: Zeynülabidin Amedî, Diyarbakır Söz-Seyda Kitapevi (ortak yayın) Diyarbakır 2008, (Pêşgotin/Önsöz), c. I, s. yok; c. II, s. 580.

⁵⁸ Muhammed Şirin, *Tefsîra Şîrin*, c. I, s. yok; c. II, s. 580.

⁵⁹ Mehdi, *Beyanu'l-Kur'an*, c. I, s. 5.

⁶⁰ Mehdi, *Beyanu'l-Kur'an*, c. I, s. 17, 24, 52, 68, 72, 453; c. III, s. 62.

⁶¹ Mehdi, *Beyanu'l-Kur'an*, c. I, s. 551.

⁶² Mehdi, *Beyanu'l-Kur'an*, c. I, s. 50.

⁶³ Mehdi, *Beyanu'l-Kur'an*, c. III, s. 546.

⁶⁴ Mehdi, *Beyanu'l-Kur'an*, c. I, s. 27, 29, 51, 268, 664.

tahlilleri de yapılmıştır.⁶⁵ Sebeb-i nüzûl⁶⁶ ve az da olsa kıraat farklılıklarına⁶⁷ da temas edilmiştir. Nadiren “*İşari Tefsir*” tarzı yaklaşımlarda⁶⁸, zayıf veya mesnetsiz rivayetlere dayanarak, tefsir dışı bazı çıkarımlarda da bulunmuştur.⁶⁹

2.2.3. Tefsîra Qur’anê Nûra Qelban

Molla Muhammed Şoşikî, “Tefsîra Qur’anê Nûra Qelban” adlı 6 ciltlik tefsirini, altı yılda tamamlamıştır.⁷⁰ Tefsir, Latin alfabesiyle Nûbihar yayınevi tarafından farklı tarihlerde⁷¹ yayınlanmıştır.

Tefsir, “*Ulumu’l-Kur’ân*” konularının bir özeti ile başlamaktadır. Tefsirde, Kur’ân-ı Kerim’in Arapça metni ve âyetlerin meâline yer verildikten sonra, “*Tefsîr*” başlığı altında âyetlerin tefsirine geçilmektedir. Âyetler, bölümlere ayrılıp her bölüme uygun başlık vermek suretiyle tefsir edilmekte ve âyetlerde geçen anahtar mahiyetindeki kelimeler açıklanmaktadır.⁷²

Tefsirde âyetler arası münasebete ve sebep-i nüzûl rivayetlerine özenle yer verilmekte, âyetlerden çıkartılabilecek sonuç ve hükümleri zikretmekte, âlimlerin konu hakkındaki ihtilaflarına değinmekte ve bazen tercihte de bulunulmaktadır.⁷³ Tefsirde geçen hadislerin kaynağı verilmemekte⁷⁴ veya “*falanca kişi rivayet etmiştir*” şeklinde not düşülmektedir.⁷⁵ Diğer kaynaklarda ise nadiren de olsa müellifin kısa adı, eser ve sayfa numarası belirtilmektedir.⁷⁶

2.2.4. Nura İmâne jı Tefsîra Kur’âne

İki ciltten oluşan bu tefsir, 1924 yılında Kızıltepe’nin Üzeyir köyünde doğan Ali Turğay tarafından hazırlanmıştır. Müellif, ağırlıklı olarak Beyzâvî (ö. 791/1388)’nin *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl* adlı tefsiri ile Celâluddîn el-Mahallî (ö. 664/1459) ve Celâluddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505)’in *Tefsîru’l-İmâmeyn el-Celîleyn* adlı tefsirleri esas alarak bu eserini yazmıştır. Tefsir, 10 Recep 1415 hicrî, 13.12.1994 Miladi tarihinde tamamlanmasına rağmen henüz basılmamıştır.⁷⁷

Son olarak Irak Kürtlerinden olan Tehsîn İbrahîm Doskî’nin, Kurmancî lehçesinde hazırladığı “*Tefsîra Qur’ana Pîroz*” tefsir çalışmasını da zikretmek gerekir. Tefsirine ulaşamadığımızdan sadece adını vermekle yetiniyoruz.

⁶⁵ Mehdi, *Beyanu’l-Kur’an*, c. I, s. 31, 40, 59.

⁶⁶ Mehdi, *Beyanu’l-Kur’an*, c. I, s. 26, 49, 59, 65, 66, 71, 75, 78, 83, 84, 86, 97.

⁶⁷ Mehdi, *Beyanu’l-Kur’an*, c. I, s. 18.

⁶⁸ Mehdi, *Beyanu’l-Kur’an*, c. I, s. 91.

⁶⁹ Mehdi, *Beyanu’l-Kur’an*, c. I, s. 44.

⁷⁰ Şoşikî, *Nûra Qelban*, c. I, s. 4.

⁷¹ 1. cilt 2010, 2. cilt 2011, 3. cilt 2011, 4. cilt 2011, 5. cilt 2013, 6. cilt 2014 tarihinde yayınlanmıştır.

⁷² Şoşikî, *Nûra Qelban*, c. I, s. 31-33, 268, 278.

⁷³ Şoşikî, *Nûra Qelban*, c. I, s. 52, 63, 66, 80, 273, 284, 288.

⁷⁴ Şoşikî, *Nûra Qelban*, c. I, s. 79, 270, 297.

⁷⁵ Şoşikî, *Nûra Qelban*, c. I, s. 71.

⁷⁶ Şoşikî, *Nûra Qelban*, c. I, s. 72.

⁷⁷ Bkz. Nurettin Turgay, “Müfessir Ali Turgay Hayatı, Eserleri ve Tefsirciliği”, Makalelerle Mardin IV Önemli Simalar Dini Topluluklar, Hazırlayan İbrahim Özçoşar, İstanbul 2007, s. 148-151

Sonuç

Kur'ân-ı Kerîm'in en eski Kürtçe meâlleri, dönemin gazete ve dergilerinde yayımlandıklarını görmekteyiz. Kur'ân-ı Kerîm'in Kürtçe ilk tam meâli ise ancak 1994'te yayınlanmıştır. Kürtçe tefsir ve meâl gelişim süreci açısından 2000'li yıllardan günümüze kadarki süreç çok verimli olmuştur. Çünkü o tarihten bu yana pek çok meâl ve tefsir okuyucularla buluşmuştur.

Kurmancî lehçesinde yapılan Kur'ân-ı Kerîm meâlleri, tefsir çalışmalarına nispetle daha fazladır. Tespitlerimize göre Kurmancî lehçesinde 11 meâl çalışması yapılmıştır. Bunlardan 4'ü tamamlanmamıştır. Biri Kuzey Irak'ta diğerleri Türkiye'de olmak üzere toplam 7 yayınlanmış meâl bulunmaktadır. Yarım kalmış meâllerden 3'ü süreli yayınlarda 1 tanesi de internet sayfasında yayınlanmıştır. Ayrıca meâller, genellikle Latin alfabesiyle hazırlanmıştır.

Kurmancî lehçesinde hazırlanan tefsirlere baktığımızda ise biri Yasin sûresinin tefsiri diğeri meâl ve tefsir olarak hazırlanmış ve yarım kalmış tefsirin yanında normal ve kapsamlı olmak üzere toplamda 7 Kur'ân tefsiri yazılmıştır. Bunlardan biri hariç geri kalan tüm tefsirlerde Kurdî Arap alfabesi kullanılmıştır.

Ayrıca meâl ve tefsir çalışmalarının neredeyse tamamı doğu medreselerinde eğitim görmüş kişiler tarafından yapılmıştır. Bu da medreselerin tarih boyunca dini eğitim ve öğretimin yanında Kürt dili ve kültürüne yaptığı katkıları ve üstlendiği misyonu görmemiz açısından ayrı bir önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Afşin, Ahmet, *Fevâidu'd-Dîn Tefsîra Sûretê Yasîn*, y.y., ts.

Bolelli, Nusrettin, Niyazi Beki (2009), *Kur'ân-ı Kerîm Türkçe-Kürtçe Meâl-i İcmâli (Kısa ve Öz Anlamı)*, Tenvir Neşriyat, İstanbul.

Hilmî el-Qoğî, Mela Ehmed (2013), *Tefsîr a Hilmî (Sûretê Fatîhê u Beqere û çend âyetên Alê 'İmrân)*, haz., Abdulkuddus Hilmî (Yalçın), Bangaheq Yay., İstanbul.

Garsî Farqînî, Mele Muhammed, (Mehmet Demirdağ) (2003), *Meala Fîrûz Şerha Qur'ana Pîroz*, tsh.: Hafız Musa Turhan, Nûbihar Yay., İstanbul.

Gündüz, Molla Hüseyin Êsî, Molla Se'id Girdarî (Said Yıldırım), Molla Muhammed Bêrkevanî (Mehmet Seyhan) (2014), *Wegera Maneya Qur'ana Pîroz Ser Zimanê Kurdî*, Redaksiyon Haşim Özdaş ve Lokman Ocakhanoglu, 4. Baskı, Şûra Yayınları, İstanbul.

Hakkarî, Mela Muhammed (2011), *Ronahiya Qur'ana Pîroz*, Ravza Yayınları, İstanbul.

Keskin, Muhammed Şirin (2008), *Tefsîra Şîrîn bi Ezmanê Kurdî*, tsh.: Zeynûlabidin Amedî, Diyarbakır Söz - Seyda Kitapevi, Diyarbakır.

Mehdi (Okçu) Licewî Amedî (2010), *Beyanu'l-Kur'an bi Zimanê Kurdî*, Seyda Kitapevi, Diyarbakır.

Özdaş, Haşim (2015), *Kur'an'ın Kürtçe Çevirilerinde Karşılaşılan Problemler 'Meala Fîrûz Şerha Qur'ana Pîroz' Örneği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi SBE, Danışman: Nurettin Turğay, Diyarbakır.

Sigêrî, İsmail (2008), *Tefsîra Jiyan Ravekirina İsmail Sigêrî*, ed.: İsmail Taha Şahin ve Şaban Kehî, Matbaatu Envarû Dicle, y.y.

Şoşikî, Mela Muhammed (2014), *Tefsîra Qur'anê Nûra Qelban*, Latinize eden Mela Muhemmedê Bêrkevanî, yayına haz. Mela Ebdusselamê Bêcirmanî, redak. Murad Celalî, Nûbihar Yay., İstanbul.

Sürelî Yayınlar

Azad, "Çend ayetin ji Qur'an a Mecîd", *Nûbihar*, c. I, sayı. 1, 1992, s. 7-8; *Nûbihar*, c. I, sayı. 2, 1992, s. 8-9; *Nûbihar*, c. I, sayı. 3, 1992, s. 9-10; *Nûbihar*, c. I, sayı. 4, 1993, s. 7-8; *Nûbihar*, c. I, sayı. 5, 1993, s. 7-8; *Nûbihar*, c. I, sayı. 6, 1993, s. 5-8; *Nûbihar*, c. I, sayı. 7, 1993, s. 5-6.

Bedîrhan, Kamran Alî Bedîr-Xan, "Tefsîra Quranê" *Hawar Kovara Kurdî* (Hawar Kürtçe Dergi), Amadekar/haz., F. Cewerî (Weşanê Nûdem Sockholm 1998), c. II, sayı. 27, 1941, s. 685-686; c. II, sayı. 28, Mayıs 1941, s. 705-706; c. II, sayı. 29, Haziran 1941, s. 725-726; c. II, sayı. 30, Temmuz 1941, s. 745-746; c. II, sayı. 31, Ağustos 1941, s. 765-766; c. II, sayı. 32, Eylül 1941, s. 785-786; c. II, sayı. 33, Ekim 1941, s. 805-806; c. II, sayı. 34, Ekim 1941, s. 825-826; c. II, sayı. 35, Kasım 1941, s. 845-846; c. II, sayı. 36, Aralık 1941, s. 865-866; c. II, sayı. 37, s. 885; c. II, sayı. 38, Ocak 1942, s. 905-906; c. II, sayı. 39, Şubat 1942, s. 925-926; c. II, sayı. 40, Şubat 1942, s. 941-942; c. II, sayı. 41, Mart 1942, s.

(JOSR) Nisan-2016 Cilt:8 Sayı:1 (15) (s. 340-357) (JOSR) April-2016 Volume:8 Issue: 1 (15)

957-958; c. II, sayı. 42, Nisan 1942, s. 973-974; c. II, sayı. 43, Mayıs 1942, s. 989-990; c. II, sayı. 44, Mayıs 1942, s. 1005-1007; c. II, sayı. 45, Haziran 1942, s. 1020-1021; c. II, sayı. 46, Temmuz 1942, s. 1035; c. II, sayı. 47, Temmuz 1942, s. 1043; c. II, sayı. 48, Ağustos 1942, s. 1051; c. II, sayı. 49, Eylül 1942, s. 1059; c. II, sayı.50, Ekim 1942, s. 1071; c. II, sayı. 51, Kasım 1942, s. 1079; c. II, sayı. 53, Mart 1943, s. 1107; c. II, sayı. 54, Mayıs 1943, s. 1115; c. II, sayı. 55, Haziran 1943, s. 1123; c. II, sayı. 56, Temmuz 1943, s. 1131; c. II, sayı. 57, Ağustos 1943, s. 1139.

....., “Tefsîra Quranê”, *Roja Nû*, 24.09.1945, s. 3; 08.10.1945, s. 2-3; 05.11.1945, s. 2; 26.11.1945, s. 2-3; 17.12.1945, s. 2-3; 14.01.1946, s. 2-3; 04.02.1946, s. 1-2; 25.02.1946, s. 2; 25.03.1946, s. 2; 13.05.1946, s. 1.

Ciwamêr, Muhsin (2003), “Ji Destpêkê Heya bi Îro Tefsîr û Mealên Kurdî”, *Nûbihar*, c. 8, sayı. 90, s. 48-62.

Kalewican, “Seydayê hêja Mele Evdirehmanê Liceyî Beydabayê Kurdan bû”, *War* (Araştırma-İnceleme Dergisi), sayı. 4, 1998, s. 83-87.

Newzat, Nurullah, “Der heqê Meala Qurana pîroz”, *Nûbihar*, c. IV, sayı. 47, Ağustos 1996, s. 20-21.

Nurullah, Newzat, “Der heqê Meala Qurana pîroz”, *Nûbihar*, c. IV, sayı. 47, 1996, s. 20-21.

Pencînarî, Mela Muhyeddîn, “Derbarê Meala Qur’ana Pîroz de”, *Nûbihar*, c. VIII, sayı. 90, 2003, s. 31-38.

Turgay, Nurettin, “Müfessir Ali Turgay Hayatı, Eserleri ve Tefsirciliği”, Makalelerle Mardin IV Önemli Simalar Dini Topluluklar, Hazırlayan İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 147-158.

Sırma, İhsan Süreyya (Mayıs 1997), “Paris Müslümanları Öksüz”, *Yeni Dünya Dergisi*, yıl. 4, sayı. 44, , s. 49.

Uçaman, Abdurrahman (1998), “Ji pozê qeleta Mele Evdirehman jiyana wî”, *War* (Araştırma-İnceleme Dergisi), sayı. 4, s. 88-93.

Uluçay, Ömer (2008), “Kürtçe Kur’an Çevirisi”, *Bîr* (Araştırma-İnceleme Dergisi), sayı. 8, s. 174-183.

Varlı, Abdulah (1996), “Beréz kowara Nûbihar!”, *Nûbihar*, c. V, sayı. 49, s. 7-9.

Zinar, Zeynelabidîn (1996), “Bêxwêtiya rexneya Newzad Nurullah a di biwara şîroveya Qurana bi kurdî de”, *Nûbihar*, c. V, sayı. 50, s. 11-13.

Elektronik posta

Husein, Muhammed, (husein.muhammed@gmail.com), “kurtejiyan” ve “Qur’ana Pîroz”, Haşim Özdaş, (hasimozdas@gmail.com), 16.02.2015.

Kişisel Görüşme

Amedî, Fikri Bozkurt, -Kürtçe meâlin yazarı- “Qur’ana Kerîm û Meala wê ya Kurdî adlı Kürtçe meâlin hazırlanması”, Diyarbakır, 10.04.2015.